

کلام بابا فرید دے متنناں دا ٹکراواں تول

☆ فیصل حیات جیا ☆

Abstract

Baba Farid was a great Sufi poet of the Punjab. He wrote such a poetry that is full of the message of love for all. It is why some verses of Baba Farid had been included in the religious book of the Sikhism "Guru Grnath Sahib". However, scholars of Punjabi language have been raising doubts about the authenticity of the verses attributed to Baba Farid. This issue has become more complicated due to Gurmukhi script of the Granth Sahib instead of Shamukhi script---the original orthography of the verses. This article is a comparative study of the text of the Baba's verses in the light of different renowned scholars.

بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوریں پنجابی ادب دے پہلے باقاعدہ شاعر منے جان دے ہن تے اے تیکر اوہناں دا پنجابی دا کوئی ہتھ لکھتی نسخہ نہیں مل سکیا۔ بابا کورونانک ہوراں اوہناں دے شلوکاں نوں اکٹھا کینا تے کوروارجن جی نے ”آدی گرنٹھ“ ترتیب دین سے بابا جی دے شلوکاں نوں وی شامل کر لیا۔ کوروارجن جی نے ”کورو گرنٹھ صاحب“ 1604ء وچ ترتیب دتا ہے۔ (۱) اچ بابا فرید دے شلوکاں دا پکیر اسوما ”آدی گرنٹھ“ ای نیا جاندا ہے، لہور وچ چھاپے خانے آون مگروں پنجابی دی کلاسیکی شاعری وی بے انت چھپی تے بابا فرید دے شلوکاں نوں کئی پبلشراں چھاپیا۔ ایس سلسلے دی پہلی علمی کاوش جیشی رام مشتاق ہوراں دی ”ارشادات فریدی“ ہے۔ (۲)

☆ پیکچر ار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج، فیصل آباد

بابا فرید دیاں شرحاں لکھن دل ایہہ پہلا پیر پٹیا گیا ہے، ایس پاروں ایہہ سلاہن جوگ ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ”بول فریدی“ (۳) دے سراواں تھلے بابا فرید دے شلوکاں دی تشریح کیتی ہے۔ بابا فرید بارے بھ توں ودھیا کھوج محمد آصف خاں ہوراں دی ”آکھیا بابا فرید نے“ (۴) متھی گئی ہے۔ بابا فرید دے شلوکاں دے متن دا نکر اوں تول کرن لئی اسیں ایہناں تن کتاباں نوں ای لکھ رکھیا ہے، جیہناں دا ویر وا اسیں دتا ہے۔

متنی تحقیق دے اصول موجب بھ توں مڈھلے نسخے نوں اساسی نسخہ متھیا جاندا ہے۔ ایس اصول موجب اسیں جیشی رام مشتاق ہوراں دی ”ارشادات فریدی“ نوں اساسی نسخہ متھیا ہے۔ ساڈے ہتھ وچ لکھ والے کی قومی دوکان، ولوں چھپے چوتھے ایڈیشن اُتے چھپن ورھا ۱۹۶۵ء لکھیا ہویا ہے۔ (۵) پرچلت ریت موجب کتاب دلہ بسم اللہ الرحمن الرحیم (۶) توں نبھیا گیا ہے۔ دیباچے وچ ”جوہر فریدی“ توں اک روایت نقل کیتی گئی ہے۔ (۷) جیہدے وچ بابا کورونک تے شاہ بہرام (شیخ ابراہیم فرید ثانی) دی ملاقات بارے دس پائی گئی ہے تے اوہناں وچکار ہوئے سوال جواب تے اوہناں دی تشریح دتی گئی ہے۔ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ شاہ بہرام نے بابا فرید دی روح توں اجازت لے کے بابا کورونک نوں بابا فرید دے شلوک اپنی کتاب وچ درج کرن لئی دتے۔ دوجی روایت ”توارخ کور وخالصہ حصہ اول“ (۸) وچوں بیان کیتی گئی ہے۔ ایہدے وچ کورونک جی دی کرامت راہیں جناب خضر علیہ اسلام نال ملاقات بارے دس پائی گئی ہے۔

جیشی رام مشتاق ہوراں ایس کتاب دی وجہ تصنیف وی بیان کیتی ہے۔ اوہناں اپنے مرشد محمد حسین چشتی ہوراں دے حکم اتے ایہہ کتاب لکھی۔ جیشی رام مشتاق لکھدے نیں: ”آپ علم فارسی، عربی، شاستری، کورمکھی میں واقفیت رکھتے ہو اگر کور وگرنتھ صاحب سے شلوک بابا صاحب منتخب کر کے ان کی مفصل شرح لکھ کر طبع کرا دو تو امید ہے کہ ہر ہندو مسلمان خاص و عام بہرہ یاب ہوویں اس واسطے اس

احقر الزمان نے چند عرصہ میں ہر ایک شلوک کے معنی بمطابق ان کے آیات و احادیث اور اسناد مثنوی مولانا روم درج کر کے بحکم باطن حسب منشا فرید یہ عالیہ کے یہ کتاب گوہر نایاب تیار کر دی“ (۹)

دیباچے توں مگروں اک ”ضروری اطلاع“ وی دتی گئی ہے، جیہدے وچ دسیا گیا ہے پئی ایہہ کتاب منشی عیسیٰ رام مشتاق دی ہے تے اوہناں سارے حق محمد نظام الدین شاہ خلیفہ سید محمد حسین چشتی نوں دتے تے اوہناں کتاب دے حق اگانہہ ملک چلن دین تاجر کتب مالک اللہ والے کی قومی دوکان نوں ہمیش لئی دے دتے نیں۔ ایس اطلاع وچ تحریر دی تاریخ حکیم منی 1927ء بمطابق 27 شوال 1345ھ لکھی گئی ہے تے تھلے محمد نظام الدین شاہ دے دستخط وی موجود نیں (۱۰) کتاب دے صفحہ 9 توں لے کے صفحہ 161 تیکر بابا فرید دے 173 شلوک تے اوہناں دی تشریح لکھی گئی ہے۔ صفحہ 161 اتے کتاب مکمل ہوون دی دس پائی گئی ہے تے تھلے عیسیٰ رام مشتاق دے دستخط موجود نیں۔ (۱۱) کتاب وچ بابا فرید دے حسب نسب بارے ایہہ وی دس پائی گئی ہے کہ بابا جی دا شجرہ حضرت فاروق اعظمؓ نال ملدا ہے۔ (۱۲) کتاب دے اخیر تے صفحہ 165 تا 172 اتے فرہنگ وی دتی گئی ہے۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی ”بول فریدی“ پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں 1965ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہدے کل 172 صفحے ہن۔ صفحہ 1 توں لے کے صفحہ 49 تیکر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دیباچہ لکھیا ہے۔ ایہدے وچ بابا فرید دی حیاتی دے حالات تے اوہناں دے شاعر ہوون بارے بحث کیٹی گئی ہے۔ ڈاکٹر ہوراں بابا فرید دا اک شجرہ نسب وی دتا ہے، جیہڑا بابا فرید توں لے کے امیر المومنین حضرت فاروق اعظمؓ نال ملدا ہے۔ (۱۳) صفحہ 51 توں 172 تیکر بابا فرید دے شلوکاں دا ترجمہ تے تشریح دتی گئی ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ”بول فریدی“ دی بنیاد ”ارشادات فریدی“ اتے رکھی ہے۔ ڈاکٹر ہوریں لکھدے نیں:

”بول فریدی“ دی بنیاد ”ارشادات فریدی“ یا ”شلوک فریدی“ تے رکھی گئی

اے۔ جنہوں پنڈت جیشی رام مشتاق نے ترتیب دتا اے۔ اپنے ایس نسخے
 وچ پنڈت جیشی رام مشتاق نے ”گرنٹھ“ دی او سے ترتیب نوں بہتا ساہنے
 رکھیا اے جیہڑی ترتیب وچ اصل بولاں نوں تھوڑی جیہی بدلی ہوئی شکل مال
 لکھیا گیا سی۔“ (۱۴)

محمد آصف خاں ہوراں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ پہلی واری دسمبر 1978ء وچ
 پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھپی۔ (۱۵) ایس کتاب دے کل 328 صفحے ہن۔ ایم مسعود ہوریں
 ”پہلی گل“ وچ لکھدن:

”آکھیا بابا فرید نے“ وچ شامل سر لیکھاں دی کھوج تے پن چھان کر دیاں
 خاں صاحب نے چار سال گھانا کیتی ہے۔ اوہناں نے شلوکاں دا متن ای
 نہیں شامل کیتا سگوں ورتے گئے لفظاں دے معنی دین دے مال مال
 دو جے کلاسیکی شاعراں دے کلام وچوں ونگیاں دے کے ایس کتاب نوں
 ہو روی لا ہے وندا بنا دتا ہے“ (۱۶)

محمد آصف خاں ہوریں آکھدے نیں کہ بابا فرید بارے جاں اوہناں دے شلوکاں
 بارے جو بھلیکھے لبھدے ہن، اوہناں دانتارا کرن ول ایہہ میرا نما جیہا جتن ہے۔ (۱۷) اسان
 اپنے متن لئی شرومنی کور دوارہ پر بندھک کمیٹی امرتسر ولوں تیار کیتے گئے متن یعنی ”گور و گرنٹھ
 صاحب“ نوں بنیاد بنایا ہے پر ایس وچ وی اکولفظ دی وکھ وکھ املا کیتی گئی لبھدی ہے۔ (۱۸) کور و
 گرنٹھ صاحب توں باہرے بابا فرید دے شلوک ”کچھ ہور شلوک“ دے سرناویں پٹھ وکھرے
 تھاں دتے ہن۔ (۱۹) گھٹ و دھ سارے شلوکاں وچ جتھے ”فریدا“ ورتیا گیا ہے اوہ تول وچ نہیں
 آونداتے وادھو ہے۔ (۲۰) ایس کتاب وچ صفحہ پندرہاں توں لے کے 139 تک بابا فرید بارے
 کھوج کار دے مضمون انج ہن: (جمن تے مرن)، (جمن بھونیں تے وڈکے)، (شلوکاں دا
 پڑاتے پنڈھ)، (کیہ ایہہ شلوک بابا فرید دے ہن)، (کچھ بھلاں بارے)، (گور و گرنٹھ صاحب تو

باہر شلوک)، (شلوک کیہ ہے) تے (بولی) ایہناں مضموناں وچ کھوجکار دی گھالنا دامعیار مونہوں بولد اہے۔ کھوجکار نے پیڑیاں دلیاں نال سنے کڈھے ہن۔

آسیں ”ارشادات فریدی“، بول فریدی تے ”آکھیا بابا فرید نے“ دا تقابل کرن لئی دیگ چوں اک دو چاول چکھنے آں۔ آسیں پہلاں دس آئے آں پئی ”بول فریدی“ دی بنیاد ای ”ارشادات فریدی“ اتے رکھی گئی ہے۔ ایس لئی جیہڑیاں بھلاں ”ارشادات فریدی“ وچ ہن اوہی بھلاں ”بول فریدی“ وچ وی ہن۔ ”ارشادات فریدی“ وچ بابا فرید دے حسب نسب دی لڑی حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ مال مددی دی گئی ہے۔ ”بول فریدی“ وچ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں پورا شجرہ دے دتا ہے۔ آصف خاں ہوراں دی کھوج موجب فرخ شاہ ناں دا کوئی بندہ غزنویاں توں پہلاں کابل دا بادشاہ نہیں رہیا (۲۱) مورخاں نے بلخ دے بادشاہواں دی جو فہرست دتی ہے اوں وچ ابراہیم بن ابراہیم داناں کتے نہیں دسد (۲۲) حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ دے کسے وی پتر داناں ناصر، ناصر الدین جاں منصور نہیں سی۔ (۲۳) آصف خاں ہوریں آکھدے ہن:

”ایہناں ساریاں گلاں توں ایہہ نکھرتے نتر کے ساہنے آجاندا ہے کہ بابا فرید دا کرسی نامہ اکا ای غلط ہے۔ لکھیاراں نے ایہہ تیار کرن لگیاں کجھ ایسے بھلیکھے پائے ہن کہ ہن اوہناں نوں دور نہیں کیتا جاسکدا“ (۲۴)

۶ تھے آسیں ایہناں تناں تناں دا نکراواں تول پیش کردے آں۔ ”ارشادات فریدی“

وچ تھلواں شلوک انج ہے:

میں بجایا وڈہنس ہے تان میں کیا سنگ

جے جاناں بگ پڑا جنم نہ بھریں انگ (۲۵)

ایس شلوک دی شرح وچ اک عیالی دی کہانی بیان کیتی گئی ہے پئی اوہ وی بابے فرید ول

وکیہ کے کھوہ وچ لک گیا پر چھتی ای فس گیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں ایہہ شلوک انج لکھیا ہے:

میں جانیاں وڈہنس ہے تاں میں کیا سنگ

جے جاناں بگ پڑ اجنم نہ بھڑیں انگ (۲۶)

ڈاکٹر فقیر ہوراں وی تشریح وچ اوہی کہانی بیانی ہے۔ آصف خاں ہوراں دسیا ہے کہ ایہہ شلوک کورورام داس دا ہے۔ اوہناں نے ”آکھیا بابا فرید نے“ دے دیباچے وچ ”کورو گرنٹھ“ والے حصے وچ شامل کورواں دے 18 شلوکاں دا ویرواوی دتا ہے کہ کیویں ایہہ بابا فرید دے شلوکاں نال لکھے گئے نیں اوہناں متن دے اندر وی ایہدی وضاحت کردتی ہے کورورواں دے شلوکاں دے نال اوہناں داناں وی دتا ہے۔ جیویں ایہہ تھلواں شلوک:

مے جاتیا وڈہنس ہے تاں مے کیٹا سنگ

جے جانا بگ پڑ اجنم نہ بھڑی انگ

(کورورام داس) (۲۷)

”ارشادات فریدی“ وچ دو جاشلوک انج ہے:

کیا ہنس کیا بگلا جان کو نظر کرے

جے تےس بھاؤے اوہ فرید اکھا گوں ہنس کرے (۲۸)

ایس شلوک بارے دسیا ہے کہ باباجی نے اوس عیالی بارے دعا کیتی تے اوہ درجہ قطبیت اتے فائز ہو گیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں وی ایس شلوک نوں انج ای صفحہ 40 اتے درج کیتا ہے تے اوہوای کہانی دوہرائی ہے۔ محمد آصف خاں ہوراں ایہہ شلوک ”کورو گرنٹھ“ دی الملاء موجب انج دتا ہے تے ایہہ شلوک بابا کورونانک دا دسیا ہے۔

کیا ہنس کیا بگلا جا کنو نہ روہرے

جے تےس بھاؤے مانکا کا گہہ ہنس کرے (کورونانک) (۲۹)

آصف خاں ہوریں پوکھو وچ لکھدے ہن:

”ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں ”بول فریدی“ وچ اکلے شلوک ای غلط نہیں دتے سگوں اوہناں دا

لکھیا دیباچہ شلوکاں مالوں وی ودھ بھلیکھیاں بھریا ہے۔ ڈاکٹر ہوریں پنجابی دے اگھے شاعر سن تے ایہدے توں ودھ پنجابی تحریک دے انتھک کارکن ہان، پر اوہناں نے بابا فرید دے شلوک ترتیب دین لگیاں ذمہ داری توں کم نہیں لیا“ (۳۰)

آصف خاں دا ایہہ آکھنا انج ٹھیک ہے پئی ڈاکٹر فقیر ہوراں اتلے دوویں شلوک بابا فرید دے بولاں دی صحت لمی اوہناں دے قلمی ثبوت دے طور تے دتے ہن۔ (۳۱) جدوں کہ ایہہ دوویں شلوک بابا فرید جی دے ہن ای نہیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں دیباچے وچ 147 نمبر شلوک انج لکھیا ہے۔

سبھناں من مانک ٹھاہن مول مچانگوا

جے توں پری دی سک ہیہاؤ نہ ٹھائیں کیہندا (۳۲)

ڈاکٹر فقیر محمد ہوریں ایس شلوک بارے لکھدے ہن۔

”ایس بول وچ شک نال کور و مانک ہوراں داناں وی شامل اے ایتھوں

ہور شک پیندا اے کور و مانک ایہہ متن لکھن ویلے اپنی لہر وچ ایس طرحاں

دے بول اپنے ولوں لُح کے ایس متن وچ شامل کر گئے ہوں“۔ (۳۳)

”آکھیا بابا فرید نے“ وچ ایہہ شلوک انج لکھیا ہے۔

سبھناں من مانک ، ٹھاہن مول مچانگوا

جے تو پریا دی سک ، ہیہاؤ نہ ٹھاہیں کیہیں دا (۳۴)

آصف خاں ہوریں لکھدے ہن:

”ڈاکٹر ہوراں نے مانک دا اپنے کولوں ای مانک بنا چھڈیا ہے۔ جد شلوک

ای غلط دتا ہے اکوں معنی تاں آپے ای غلط دینے سن“۔ (۳۵)

ڈاکٹر سعید بھٹا ہوریں لکھدے ہن:

”جیسی رام مشتاق دے مرتب کیتے گئے پہلے ایڈیشن وچ ”مانک“ ای لفظ

ورتیا اے۔ اللہ والے کی قومی دوکان دے چوتھے ایڈیشن وچ ”مانک“
کتابت دی غلطی اے۔“ (۳۶)

اتلیاں مثالاں توں ایہہ ثابت ہندا ہے پئی آصف خاں ہوریں ٹھیک ای آکھدے ہن:
”بھائی کورداں دیاں اکائیاں تے بھلاں ایڈیاں گھبیر نہیں ہن، جیڈیاں
سانوں ”ارشادات فریدی“، ”بول فریدی“ تے دو جیاں کتاباں وچ
”بھدیاں ہن“ (۳۷)

ہن آسیں بابا فرید دے پنج شلوکاں دا تقابلی ویروا کرن لئی تاں سچیاں دے شلوک درج
کردے آں۔ شلوکاں دے چناؤ لئی آسیں اپنے اساسی نسخے ”ارشادات فریدی“ دی ترتیب نوں
ای لکھ رکھیا ہے۔ ایس نسخے وچ شلوک نمبر 6 تا 10 اچ درج کیئے گئے ہن۔

(۶)

کجھ نہ بچھے کجھ نہ سچھے دنیا گھبھی بھائے
سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں مہبھی وچھاں آئے (۳۸)

(۷)

فرید اے جانا تیل تھورڑے سنجھل بک بھریں
جے جانا شوہ بڑھڑا تاں تھوڑا مان کریں (۳۹)

(۸)

جے جاناں لڑ چھنا پیندی پائیں گنڈھ
تیں جے وڈا میں مائیں کوسب جگ ڈٹھا ہنڈھ (۴۰)

(۹)

فرید اے جے توں عتقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
آں پڑے گریواں میں سر نیواں کر کے ویکھ (۴۱)

(۱۰)

فرید اے تیں مارن مکیاں تمہاں نہ ماریں گھم

اپڑے گھر جائیے پیر تمہاں دے چم (۴۲)

ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں "بول فریدی" وچ ایہہ شلوک ایسے ترتیب نال انج دتے ہن:

(۶)

کجھ نہ بچھے کجھ نہ بچھے دنیاں کجھی جائے

سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں منجھی و جھاں آئے (۴۳)

(۷)

فرید اے جاناں تل تھوڑے سنبھل بک بھریں

جے جاناں ستوہ ہڈھڑ اتاں تھوڑا مان کریں (۴۴)

(۸)

فرید اے جاناں لڑ چھجناں پیندی پائیں گنڈھ

تیں جے وڑے ماہیں کو سبھ جگ ڈٹھا ہنڈھ (۴۵)

(۹)

فرید اے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ

آپڑے گریوان میں سر نیواں کر کے ویکھ (۴۶)

(۱۰)

فرید اے تیں مارن مکیاں تمہاں نہ ماریں گھم

آپڑے گھر جائیے پیر تمہاں دے چم (۴۷)

محمد آصف خاں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ وچ ایہہ شلوک انج دتے تے اوہناں
شلوکاں دے نمبر وی سگویں کتاب والے ہن۔

(۳)

کجھ نہ بچھے، کجھ نہ سچھے، دنیا گھٹی بھاہ
سائیں میرے چنگا کیتا، نہیں تاں، پٹھی و جھاں آہ (۴۸)

(۴)

فرید ا بے جاںاں تل تھورڑے، سنبھل بک بھریں
بے جاںاں سوہنڈھڑا تھوڑا مان کری (۴۹)

(۵)

بے جاںاں لڑچھجنا، پیڑھی پائیں گنڈھ
تیں بے وڑتا ہیں نہ کو، لہج جگ ڈھا ہنڈھ (۵۰)

(۶)

فرید ا بے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
آپڑے گریواں میں، سر نیواں کرو کیہ (۵۱)

(۷)

فرید ا جو تیں مارن مکیاں، تنہاں نہ ماریں گھم
آپڑے گھر جائیے، پیر تمھاں دے چم (۵۲)

تسیں ویکھیا ہے پئی شلوک نمبر 6 دے متن وچ تنہاں ای نئیاں دی املاء وچ فرق
ہے۔ چیشی رام ہوراں لفظ ”بھائے“ تے ”آئے“ لکھیا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں لفظ ”دنیا“ نوں
”دنیاں“ لکھیا ہے۔ باقی شلوک سگواں ای ”ارشادات فریدی“ وانگوں نقل کیتا ہے۔ چیشی رام نے

اکھراں اتے اعراب تے لکھے ہن پر شلوک وچ ویرام کوئی نہیں لکھیا۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں دو بے مصرعے وچ ویرام دتا ہے۔ مڈھلے نسخے وچ شلوک دا اردو ترجمہ تے صوفیانہ انداز وچ مختصر شرح لکھی ہے۔ (۵۳) ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں ”بول فریدی“ وچ ایسے ترجمے تے تشریح نوں پنجابی وچ لکھ دتا ہے۔ (۵۴) آصف خاں ہوراں ”گرتھ صاحب“ والی الماء وچ لفظ ”بھاء“ تے ”آہ“ لکھیا ہے۔ لفظ ”نہ“ نوں ”ن“ تے ”نہیں تاں مٹھی“ نوں ”ناہی ت مٹھی“ لکھیا ہے۔ آصف خاں ہوراں دی آپنی الماء وچ ایس شلوک دا تافیہ ”بھاء“ تے ”آہ“ لکھیا ہے۔ دو بے مصرعے وچ لفظ ”نہیں تاں مٹھی“ لکھیا گیا ہے۔ مڈھلے نسخے والے شلوک دے تافیہ پاروں تے آصف خاں ہوراں والے تافیہ دے دپیٹر پاروں شلوک دے معنے بدل جان دے ہن۔ کیوں جو لفظ ”بھائے“ دا معنی ”پسند آئے“ بن دا ہے جدوں کہ ”بھاء“ دا معنی ”اگ“ ہے۔ آصف خاں ہوراں شلوکاں دی الماء وچ ویرام دتے ہن جیہدے مال شلوک پڑھنا تے سمجھنا سکھالا ہو گیا ہے۔ بابا فرید دے شلوکاں وچ ویرام دینا ایس پاروں وی ضروری ہے کہ اوہناں نے سارے دو بے نہیں لکھے سگوں اوہناں دے کلام وچ 5 سورٹھے وی ہن۔ سورٹھے تے دو بے دا مڈھلا فرق وی ایہو ہوندا ہے کہ سورٹھے وچ ویرام 11 ماتراں مگروں تے دو بے وچ ویرام 13 ماتراں مگروں آوندا ہے۔ ایس توں وکھ سورٹھے وچ تافیہ پہلے ویرام تے رلدا ہے، جیویں سرکھنڈی چھند وچ ہوندا ہے۔ انج جا پدا ہے کہ پہلے دواں بزرگاں نوں خورے ایس فرق دا پتہ وی ناہی۔ بے اوہ ایہہ باریکی جان دے ہوندے تاں کدی وی ویرام دین والی بھل نہ کردے۔ بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوریں تاں آپوں وی پنجابی دے نو بکھے شاعر ہاں۔ آصف خاں ہوراں فٹ نوٹ وچ اوکھے لفظاں دے معنے وی دتے ہن تے دمودر، شاہ مراد تے بابا نانک دے مصرعے وی گل دی وضاحت لئی دتے ہن۔ (۵۵) جیہدے مال شلوک دے معنی ہور وی نتر آئے ہن۔

شلوک نمبر 7 دے متن ”ارشادات فریدی“ تے ”بول فریدی“ دے اکو جیہے ای نہیں جیہی رام نے اعراب وی لائے ہن، پر ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں اعراب نہیں دتے۔ جیہی رام، ڈاکٹر

فقیر محمد تے آصف خاں ہوراں دے متن وچ کجھ لفظاں دی الماء دا فرق ہے۔ مڈھلے نسخے وچ لفظ ”سنجھل“، ”بھریں“، ”کریں“، ”شوہ“ تے ”مڈھرا“ لکھیا ہے۔ آصف خاں ہوراں ”گرنتھ صاحب“ والی الماء وچ ایہہ لفظ انج لکھے ہن: ”سنممل“، ”بھری“، ”کری“، ”سہ“ تے ”مڈھرا“۔ آصف خاں ہوراں کورکھی آواز نوں ”ن“ لکھیا ہے۔ جیویں: ”جاناں“ تے ”مان“ آصف خاں ہوراں پہلی الماء وچ دو جے مصرعے دے ویرام توں مگروں لفظ ”تاں“ لکھیا ہے۔ جدوں کہ دوجی الماء وچ ویرام توں مگروں ”تاں“ نہیں ہے۔ جیسی رام نے لفظ ”مڈھرا“ دے معنی حلیم لکھے ہن۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں تشریح وچ ایہدے معنی ”خدا زندہ سلامت تے اوہ سدا توں ہے“ (۵۶) دتے ہن۔ آصف خاں ہوراں فٹ نوٹ وچ اوکھے لفظاں دے معنی دتے ہن تے شاہ مراد، شاہ حسین تے وارث شاہ دے مصرعے دے کے وضاحت وی کیتی ہے۔ آصف خاں ہوراں لفظ ”مڈھرا“ دے معنی ”چھوٹی عمر دا، نکا جٹا بال، مڈھا“ (۵۷) دتے ہن۔ مال ای وارث شاہ دا ایہہ مصرعہ وی وضاحت لئی دتا ہے۔

- سگھر، چتر تے عقتل دا کوٹ مڈھا، جھیں بوہت سنجھال کے چار دا ہے (۵۸)

شلوک نمبر 8 دی الماء وی تاں نئیاں وچ وکھو وکھ ہے۔ ”ارشادات فریدی“ وچ لفظ ”پیندی پائیں“ لکھیا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں نے وی ”پیندی پائیں“ ای لکھیا ہے۔ دو جے مصرعے وچ دوہاں نے الماء وکھ لکھی ہے۔ ”ارشادات فریدی“ وچ ”تیں جے وڈ میں پائیں کو“ لکھیا ہے۔ جدوں کہ ”بول فریدی“ وچ ”تیں جے وڈے پائیں کو“ لکھیا ہے۔ ”بول فریدی“ وچ ایہدا مطلب ”کہ خدا جیہا وڈا توں نہیں، (۵۹) لکھیا ہے۔ ایہہ مطلب اکا غلط ہے۔ محمد آصف خاں ہوراں ”گرنتھ صاحب“ والی الماء وچ لفظ ”پینڈی پائیں“ لکھیا ہے تے دو جے مصرعے وچ ”تے جیوڈے ماہ کو“ لکھیا ہے۔ دوجی الماء وچ لفظ ”پینڈھی پائیں“ تے دو جے مصرعے وچ ”تیں جے وڈ میں نہ کو“ لکھیا ہے۔ فٹ نوٹ وچ اوکھے لفظاں دے معنی وی دتے ہن تے ”تیں جے وڈ“ دے معنی: تیرے جیڈا، تیرے جٹا وڈا دتے ہن۔ (۶۰) جو بالکل ٹھیک ہن۔ وضاحت لئی بابا

نانک دا اک مصرعہ وی دتا ہے، جیہدے توں ایہناں لفظاں دے معنی نتر آوندے ہن۔

- جیوڈ صاحب، نیوڈواتیں، دے دے کر ضیا نئیں (۶۱)

محمد آصف خاں ہوراں ایس شلوک دی تفسیح کر کے لہنوں ہندی چھند دی صنف اپہان

دیا ہے۔ (۶۲)

شلوک نمبر 9 دے متن ”ارشادات فریدی“ تے ”بول فریدی“ دے اکو جیسے ہن پر ”آکھیا بابا فرید نے“ دے متن وچ وکھریاں ہے۔ ”ارشادات فریدی“ تے ”بول فریدی“ دے پہلے مصرعے وچ لفظ ”ہیں“ لکھیا ہے۔ دو جے مصرعے وچ ”سرنیواں کر کے دیکھ“ لکھیا ”بول فریدی“ وچ لفظ ”دیکھ“ نوں ”وکیھ“ لکھیا گیا ہے۔ ایس شلوک وچ لفظ ”ہیں“ تے ”کر کے“ نال شلوک بے وزن ہو جاندا ہے، آصف خاں ہوراں نے پہلے مصرعے وچ ”ہیں“ نہیں لکھیا تے دو جے مصرعے وچ ”سرنیواں کر دیکھ“ لکھیا ہے جیہدے نال شلوک دا وزن نہیں ڈگدا۔ آصف خاں ہوراں شلوک وچ ویرام دتے ہن۔ فٹ نوٹ وچ اوکھے لفظاں دے معنی تے وارث شاہ تے بابا نانک دے مصرعے وی وضاحت لئی دتے ہن۔ (۶۳) شلوک نمبر 10 دی املاء ”ارشادات فریدی“ تے ”بول فریدی“ وچ اکو ای ہے۔ جدوں کہ آصف خاں ہوراں دے متن وچ فرق ہے۔ جیسی رام تے ڈاکٹر فقیر ہوراں پہلا مصرعے انج لکھیا ہے:

- فرید ا جے تیں مارن مکیاں تمہاں نہ ماریں گھم

آصف خاں ہوراں ”گرنٹھ صاحب“ والی املاء انج دتی ہے:

- فرید ا جوتے مارن مکیاں، تمہان مارے گھم

دوجی املاء وچ آصف خاں ہوراں ”جوتیں مارن مکیاں“ لکھیا ہے تے ایہو ڈھکواں مفہوم ہے۔ کیوں جو ”جے“ دے معنی اگر دے ہوندے ہن تے اج وی کئی لکھاری ”جے“ نوں جو دے معنیاں وچ غلط ورت رہے ہن۔ آصف خاں ہوراں فٹ نوٹ وچ لفظاں دے معنی دی وضاحت لئی دمودور، شاہ مراد تے شاہ حسین دا اک اک مصرعہ دتا ہے۔ (۶۴) جیہدے نال شلوک دا مفہوم بقدر آندا ہے۔

حیثی رام مشتاق ہوراں شلوکاں دا اردو ترجمہ تے تشریح دتی ہے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں ایسے ترجمے تے تشریح نوں پنجابی وچ لکھ دتا ہے۔ لکراواں تول کردیاں پتہ چلدا ہے پئی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ترجمے تے تشریح وچ حیثی رام دے لفظاں نوں ای ودھا کے لکھ دتا ہے۔ تے ایہہ سگواں ”ارشادات فریدی“ دا پنجابی ترجمہ معلوم ہوندا ہے۔

اُتلی بحث توں ایہہ سنا نکلدا ہے کہ ”ارشادات فریدی“ دے متن وچ اک تھوڑا ایہہ دکھالی دیندی ہے کہ اوہناں کورکھی توں فارسی لپی وچ شعر لکھن ویلے کجھ بے احتیاطی توں کم لیا ہے تے رہندی کسر بار بار دی کتابت پاروں نکل گئی ہے۔ ایہہ ان گہلی اگے جا کے پارکھاں لئی اوکڑاں وی پیدا کردی رہی۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں ”بول فریدی“ دی نیہہ حیثی رام دی کتاب اُتے دھری ہے۔ ایس لئی اوہ ساریاں تھوڑاں ایہدے وچ وی موجود ہن۔ سگواں ڈاکٹر فقیر ہوراں دیا چے وچ وی بہت سارے بھلکھے پائے ہن، جیہناں دانتارا ایس اُتے کر آئے ہاں۔ ایس لئی ساڈی جاچے آصف خاں ہوراں سچ ای آکھیا ہے:

”حیثی رام مشتاق، چودھری محمد افضل خاں، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مقبول الہی تے عبدالمجید بھٹی ہوراں نے بڑی محنت نال آپنیاں کتاباں لکھیاں ہن۔ پنجابی ادب وچ ایہناں کتاباں دا اک اپنا تھاں ہے۔ بابا فرید جی دے لفظاں وچ ایہہ سبھ ”مانک امولویں“ ہن۔ انج جا پدا ہے کہ ایہناں بزرگاں کابلی تے ان گہلی توں کم لیا ہے۔ ایسے پاروں تھاؤں تھائیں پلے کھادے ہن۔ ایڈے وڈے کم نوں ہتھ پایاں ایہہ ہو جانا ناممکن وی نہیں پر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے عبدالمجید بھٹی ہوراں بابا فرید دے شلوکاں دی جو تصحیح کیتی ہے اوہ چھدی نہیں۔ اوہ رتا کو احتیاط توں کم لے سکدے سن“۔ (۶۵)

اُتلے ویروے مگروں ایس ایس لے اُتے اُپڑے آں کہ حیثی رام مشتاق، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے محمد آصف خاں ہوراں دے ترتیب دتے متناں وچوں محمد آصف خاں ہوراں دا متن کئی

پکھوں سلاہن جوگ ہے۔ سبھ توں پہلی گل تاں ایہہ وے کہ بابا جی دے شلوکاں دا ڈھلا سوما
 ”گرنٹھ صاحب“ ہے تے اوہناں نے گرنٹھ نوں وی لکھ رکھیا ہے۔ گرنٹھ مذہبی کتاب ہوون پاروں
 اوہدی پڑھت دی اک خاص لے بچھ چکی ہے، پر محمد آصف خاں ہوراں انہوں اجوکی الماء وچ
 لکھن دا جتن کیتا ہے۔ جیشی رام مشتاق ہوراں وی بھادیں گرنٹھ توں لا بھ چکیا ہائی، پر اوہناں دا
 پہلا ایڈیشن البھ ہے تے پچھلیاں ایڈیشن وچ کئے وادھے کتاباں دی غلط کتابت پاروں ہوئے
 ہن، ایس بارے ہن کجھ وی نہیں آکھیا جاسکدا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا ترتیب دا متن تاں جیشی رام
 مشتاق دا ای چرہ ہے۔ محمد آصف خاں ہوراں 1978ء وچ جدوں متن ترتیب دا اودوں تیکر
 چڑھدے پنجاب دیاں کئی یونیورسٹیاں وچ بابا فرید پڑھلایا جاون لگ پیا ہائی۔ تے ایس توں اڈوی
 کئی سکالراں اوہناں دے متن ترتیب دتے ہان، انج محمد آصف خاں ہوراں دے ساہنے بہتر سواد
 موجود ہائی، جیہدی سہولت پہلے دوکھوجیاں نوں ناہن۔ محمد آصف خاں ہوراں دا جیون مرن پنجابی
 ہائی تے لفظاں دے معنیاں نوں ترتیب دین ویلے پنجابی دے کلاسیکی شاعراں دے مصرعے اپنے
 معنیاں دی وضاحت مال ساہنے لیاوندے ہن۔ انج اوہ بابا فرید دے شلوکاں دی روح تیکر اپڑے
 ہن تے پڑھن ہاراں نوں وی سدھے راہے پایا ہے۔

محمد آصف خاں ہوراں کھوج دے جدید اصولاں نوں لکھ رکھ کے متن ترتیب دتا ہے۔
 جیشی رام مشتاق تے بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوریں بھلے ویلیاں دے عالم ہان تے اودوں
 خورے انج دیاں باریکیاں نوں بہت نامی وچاریا جاندا۔ ایہناں بنیاداں اُتے آسیں محمد آصف خاں
 ہوراں دی ”آکھیا بابا فرید نے“ نوں معیاری متن مندے آں۔ اوہناں دی پنجابی ادب نوں ایہہ
 وڈی دین ہے کہ آون والی نسل موہرے اک معیاری متن دھریا۔

حوالے

- (۱) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے، لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2001ء، ص 84
- (۲) حبیبی رام مشتاق، شارح؛ ارشادات فریدی، لہور: اللہ والے کی قومی دوکان، 1965ء
- (۳) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب؛ بول فریدی، لہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء
- (۴) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے، لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جون 2001ء
- (۵) حبیبی رام مشتاق، شارح؛ ارشادات فریدی، ص 174
- (۶) اوبی، ص 1
- (۷) اوبی، ص 1 تا 6
- (۸) اوبی، ص 6,7
- (۹) اوبی، ص 8
- (۱۰) اوبی، ص 8
- (۱۱) اوبی، ص 161
- (۱۲) اوبی، ص 163
- (۱۳) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب؛ بول فریدی، ص 5
- (۱۴) اوبی، ص 47
- (۱۵) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے، ص 2
- (۱۶) اوبی، ص 6
- (۱۷) اوبی، ص 7
- (۱۸) اوبی، ص 9
- (۱۹) اوبی، ص 12
- (۲۰) اوبی، ص 13
- (۲۱) اوبی، ص 36
- (۲۲) اوبی، ص 37
- (۲۳) اوبی، ص 37
- (۲۴) اوبی، ص 37
- (۲۵) حبیبی رام مشتاق، شارح؛ ارشادات فریدی، ص 97
- (۲۶) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب؛ بول فریدی، ص 130
- (۲۷) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے، ص 272
- (۲۸) حبیبی رام مشتاق، شارح؛ ارشادات فریدی، ص 99

- (۲۹) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے ، ص 273
- (۳۰) اوبی ، ص 7, 8
- (۳۱) فقیر محمد فقیر ، ڈاکٹر ، مرتب؛ بول فریدی ، ص 39 , 40
- (۳۲) اوبی ، ص 49
- (۳۳) اوبی ، ص 49
- (۳۴) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے ، ص 279
- (۳۵) اوبی ، ص 85
- (۳۶) سعید بھٹا ، ڈاکٹر، ”کلام بابا فرید و منظوم ترجمہ“ ، ص 281
- (۳۷) محمد آصف خاں ، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے ، ص 12
- (۳۸) عیسیٰ رام مشتاق ، شارح ؛ ارشادات فریدی ، ص 13
- (۳۹) اوبی ، ص 13
- (۴۰) اوبی ، ص 14
- (۴۱) اوبی ، ص 14
- (۴۲) اوبی ، ص 15
- (۴۳) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر ، مرتب؛ بول فریدی ، ص 58
- (۴۴) اوبی ، ص 59
- (۴۵) اوبی ، ص 60
- (۴۶) اوبی ، ص 61
- (۴۷) اوبی ، ص 62
- (۴۸) محمد آصف خاں، مرتب؛ آکھیا بابا فرید نے ، ص 146
- (۴۹) اوبی ، ص 147
- (۵۰) اوبی ، ص 148
- (۵۱) اوبی ، ص 149

- (۵۲) اوی ، ص 150
- (۵۳) حبشی رام مشتاق، شارح : ارشادات فریدی ، ص 13
- (۵۴) فقیر محمد فقیر ، ڈاکٹر ، مرتب : بول فریدی ، ص 58 , 59
- (۵۵) محمد آصف خاں ، مرتب : آکھیا بابا فرید نے ، ص 146
- (۵۶) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب : بول فریدی ، ص 60
- (۵۷) محمد آصف خاں، مرتب : آکھیا بابا فرید نے ، ص 147
- (۵۸) اوی ، ص 147
- (۵۹) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب : بول فریدی ، ص 60
- (۶۰) محمد آصف خاں ، مرتب : آکھیا بابا فرید نے ، ص 148
- (۶۱) اوی ، ص 148-
- (۶۲) اوی ، ص 122
- (۶۳) اوی ، ص 149
- (۶۴) اوی ، ص 150
- (۶۵) اوی ، ص 74

